

Interkulturalizmus és diverzitás a portugál iskolákban: romák Lisszabon nagyvárosi térségében

Maria Manuela Mendes

FA-UTL - Faculty of Architecture from Technical University of Lisbon & CIES-IUL- Centre for Research and Studies in Sociology, Lisszabon

Bevezető

Az etnikai, társadalmi, kulturális, földrajzi, vallási és nyelvi sokszínűségük által meghatározott egyének és közösségek együttélése a modern társadalmakban az egyik leginkább vitatott kérdés. Ha a romákhoz kapcsolódó európai diskurzust vizsgáljuk, szembetűnő, hogy a „romakérdés” számos európai ország pedagógiai diskurzusában megjelenik, ahol egymás mellett vannak jelen a posztkoloniális diskurzusok és gyakorlatok, az univerzalista megközelítések és a neoliberalizmus is.

E cikk célja néhány, a társadalmi sokféleséggel foglalkozó szakirodalomban használt fogalom kritikai elemzése, azaz a multikulturalizmus, interkulturalizmus, szuperdiverzitás fogalmának és értelmezési tartományainak vizsgálata. Az elemzés egy olyan empirikus vizsgálaton alapul, amely a romák helyzetét vizsgálta a portugál oktatási rendszerben.

A tanulmány három részből áll: az első rész bevezeti és elemzi a fent említett, a tanulmány fő pilléreiként használt fogalmakat, a második rész röviden áttekinti az interkulturális társadalom kialakítása érdekében tett oktatáspolitikai lépéseket, végül a harmadik rész egy, a Lisszabon nagyvárosi térségében élő romák iskoláztatásának kérdéseit vizsgáló kvalitatív tanulmány eredményeit mutatja be. A tanulmány végére néhány olyan megfontolás került, amely néhány, a roma népességre vonatkozó trendet bemutatva hozzájárulhat a közpolitikák vitáihoz.

1. A multikulturalizmustól az interkulturalizmusig és a szuperdiverzitásig

Az elemzés kereteinek kialakításakor két szerző kulcsfogalmait használtam: Paul Gilroy (2004) konvivialitás¹ fogalmát és Steven Vertovec (2004, 2007a, 2007b) szuperdiverzitás² koncepcióját

¹ conviviality

² super-diversity

Az első fogalom elméleti újítása, hogy az együttéléshez és a csoportközi interakciókhoz kapcsolódó folyamatok olyan keretét hozza létre, amelynek a segítségével a multikulturalizmus a városi központok társadalmi életének megszokott, magától értetődő jellemzőjévé válik. Az elméleti keret az Egyesült Királyságban jött létre, de vonatkoztatható más posztkoloniális térségek nagyvárosaira is. A „konvivialitás” koncepciója lehetőség az európai kultúra új kozmopolita dimenziójának megteremtésére, egyfajta „radikális nyitás” a gyarmati múlt és a posztkolonialista jelen felé (Gilroy 2004).

Bár a diskurzus a multikulturalizmus retorikájának jó néhány jellemzőjét magában foglalja, ennek a tanulmánynak nem célja a multikulturalizmus fogalmának kritikai és részletes elemzése. Jelen tanulmány elsősorban a multikulturális társadalmi terek működésével foglalkozik, ezen belül is a kultúrák együttélésének empirikus megfigyelésével.

Azzal, hogy ezt a fogalmat az iskolai térhez társítjuk, az emberek és a különböző kulturális rendszerek térbeli egymás mellé rendeződésének további vetületét kapjuk, amelyben Steinberger (1997) szerint tudatosan vagy tudattalanul közös alapokon nyugvó egyedi kultúrák, hosszabb távon pedig új, multikulturális identitások jönnek létre és formálódnak újra.

A társadalmi sokféleség diskurzusaiban a multikulturalizmus gyakran a diverzitás megfelelőjeként jelenik meg. A diverzitás ideológiája a másság tárgyiasításán alapszik, melynek során a különbségeket és azok jelentőségét gyakran túlbecsülik. Gyakori jelenség, hogy a másságot létrehozó különbségek valójában inkább alapulnak ki nem mondott érzéseken, a különbségeket leíró faktorokat csak ritkán formálják meg verbálisan (Essed 1991:189-94).

Vertovec multikulturalizmus-kritikájának megkerülhetetlen újítása, hogy túllép azon a megközelítésen, amely az etnicitás fogalmát használja a társadalmi diverzitás fő magyarázó tényezőjeként. A szerző a „szuperdiverzitás” kifejezés használatával egyrészt azt a tényt kívánja hangsúlyozni, hogy azon túlmenően, hogy egyre több ember egyre több helyre migrál, az 1990-es években az Egyesült Királyságba irányuló migrációs folyamatokban és mintákban új faktorok is megjelentek, és ezek közt a változók közt új típusú megfeleltethetőségek és interakciók jöttek létre (Vertovec 2007b: 1040). Vertovec szerint „a diverzitás Nagy-Britanniában természetesen őshonosnak számít” (Vertovec 2007b: 1026), így a szuperdiverzitás változói és a köztük lévő korrelációk sem számítanak újdonságnak. Ez a fogalmi újítás azonban újrakonstruálja a multikulturalitásról való gondolkodást, új megközelítést tesz lehetővé, és új kihívásokat állít a döntéshozók, szakemberek és társadalomtudósok elé. Vertovec (2007b) figyelmeztet arra, hogy nem csupán a társadalmi sokféleséggel kapcsolatos fogalmakat kell újraértelmezni, de újra kell gondolni a hozzájuk kapcsolódó politikai lépéseket is. A politikák újragondolásának célja, hogy összhangba kerüljenek egy lehetséges multidimenzionális megközelítéssel, különös tekintettel az olyan másságképző faktorokra, mint a származási ország, a nyelvek, a vallás, valamint egyéb releváns tényezőkre, mint a migrációs csatornák, a jogi státusz, az adott helyen történő integráció, illetve a helyi hatóságok, szolgáltatók és helyi lakosok reakciói. A felsorolt faktorok egymásra hatásának elemzése segítheti a társadalmi terek erősen differenciált összetételének megismerését és a különböző migráns csoportok társadalmi helyzetének jobb megértését. (Vertovec 2007a: 970).

Vertovec szuperdiverzitás fogalma vonatkozik „a mindennapi interakciókra is, fontos felismernünk, hogy különböző típusú interakciók mennek végbe egy nap során az egyének által használt közösségi tereken” (Vertovec 2007b: 35). A szuperdiverzitás tehát a társadalmi sokféleség egy térben megjelenő reprezentációira, együttélésük és interakcióik megvalósulásának formáira reflektál, összhangban Gilroy (2004) konvivialitás-definíciójával. Vertovec (2007) szuperdiverzitás-koncepciója nagy ívű fogalom, amely megpróbál a multikulturalizmus fogalmi korlátai közül legalább néhányon átlépve új értelmezési keretet alkotni.

Fontos szem előtt tartanunk, hogy a multikulturalizmus és az interkulturalizmus fogalma az Európában élő bevándorlók és egyéb kisebbségek jelenlétének számbeli növekedésére és diverzifikációjára adott válasz kontextusában jelent meg, és azokra a törekvésekre épül, amelyek az etnikai alapú csoportokat a nemzeti hagyományokba kívánják integrálni. Ezek a törekvések jelen vannak Nagy-Britanniában, Németországban, Franciaországban és a közelmúltban megjelentek Spanyolországban és Portugáliában is. A multikulturalizmust olyan elméletek és ideológiák együtteseként lehet értelmezni, amelyek a második világháború utáni kulturális sokszínűség kezelésére törekuszenek. A multikulturalizmus elméleteinek gyakorlatba ültetésére és a társadalmi sokféleség kezelésére többféle megközelítés létezik, legismertebbek az amerikai olvasztótégely modell, a francia köztársasági modell, a német pluralista modell, számos egyéb modell mellett.

Vertovec (2003) felismeri és leírja a fogalom jelentéstartalmának sokrétűségét. A multikulturalizmus vonatkozhat egy átfogó politikai ideológia vagy egy sor közpolitikai intézkedés demográfiai leírására, intézmények átalakítására, a kulturális kifejezőmódra, egyes erkölcsi megfontolásokra, új politikai kihívások egész sorára vagy a posztmodern társadalom jellegzetességeire (Vertovec 2003: 3). A multikulturalizmus magában foglalja az oktatás, az egészségügy, a jóléti szabályozás, a művészetek és a szórakozás terén megjelenő folyamatokat, jelentéseket, anyagokat, valamint erőforrásokat, és kétségtelenül jelen van a teljes közsférában, különösképp a helyi önkormányzatokhoz kapcsolódóan (Vertovec 2003: 2). Az etnikai sokféleség szemléletes példáját kiragadva: a multietnicitás gyakori állapot, de sokféle variáció létezik a tekintetben, hogy milyen különbségek alapján teremti meg és értelmezi egy-egy közösség a sokféleséget. A multikulturalizmus az az intézményes politikai keret, amely a multietnicitást az állammal való kapcsolatában és az állampolgárság vonatkozásában szabályozza (Nederveen Pieterse 2007: 91).

A társadalmi sokféleséghez kapcsolódó fogalomhasználatban a „multikulturális” kifejezés gyakrabban fordul elő az angolszász szakirodalomban (Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Ausztrália), míg a francia nyelvű irodalomban (Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Francia-Kanada – Castaño et al. 2011 – és Portugália diskurzusában) jellemzőbb az „interkulturális” kifejezés használata.

A multikulturalitás az ugyanazon térségben élő és egyenlőségük elismerésére törekvő különböző etnikai csoportok tudatosságát is jelenti. E fogalom az Egyesült Államok oktatáspolitikájában az 1980-as évek közepén jelent meg, innen vette át az európai szaknyelvhasználat. Ebben a kontextusban a multikulturalizmust tolerancia és kölcsönös tisztelet, de kevés interakció jellemzi. Európai értelmezésben az interkulturalitás nemcsak toleranciával és a másik tiszteletével jár, hanem kölcsönösséggel és cserével is. Egy olyan folyamatra utal a fogalom, amely folyamatos erőfeszítéseket igényel a konfliktusok kezelésére és az együttműködés újraélnkítésére (Masini 2011: 232-233).

A francia nyelvű irodalomban a multikulturalitás kifejezést gyakran egyszerűsítő értelemben használják, és csupán leíró jelleget kap, az említetteknek megfelelően különböző kultúrák egy térségben való állítólagos együttélésére utalva. Ugyanakkor az interkulturalizmus – politikai értelmezést kapva – az egy térben együtt élő kulturális csoportok közti interakcióra vonatkozik. Ebben az értelmezésben az interkulturalizmus gyakran plurális, minden kultúra egyenlőségét előfeltételező és egyenlő alapon való interakciójukat előmozdító megközelítésként jelenik meg.

Mivel az elemzés középpontjában a portugál társadalom áll, fontos megjegyezni, hogy Portugália a bevándorlási politikák, illetve a migráló és nem migráló kisebbségek integrálása kapcsán az interkulturalitás elvét alkalmazta (ACIDI 2013). Az iskola az integráció feladatának megvalósításában kulcsfontosságú eszköznek számít, háttérrel biztosít a multietnicitás és kulturális sokszínűség terén, hiszen eltérő társadalmi csoportok közti együttélés számára nyújt megoldásokat. E téma tekintetében fontos azt átlátni, hogy az oktatásügy terén milyen közpolitikai irányelveket fektettek le.

2. Portugália: egy interkulturális társadalom felé mutató politikák és projektek

Az UNESCO az a nemzetközi szervezet, amely megbízatása alapján foglalkozik a diverzitás, a vallások közti párbeszéd és az interkulturális oktatás kérdésével (Carneiro 2008: 81).

2006-ban az UNESCO közzétette az interkulturális oktatásra vonatkozó irányelveit, melyek e terület képzéseit érintő legjobb gyakorlatokat foglalják magukban. A dokumentum az interkulturális oktatás és a vallások közti párbeszéd tananyagának fejlesztését érintő kezdeményezések erősítését kérő tagállamok kifejezett kérésére adott válasz. Ez a törekvés tükröződik a kultúra és oktatás közti közeli kapcsolatnak szentelt kiemelt figyelemben, melyet a Kultúrák és civilizációk közti párbeszédre vonatkozó „Rabati Állásfoglalásban” fogadtak el (Rabat, Marokkó, 2005. június 14-16.) (Carneiro 2008: 82).

Az UNESCO szerint (2009: 19, 31) a társadalmak multikulturalitása szükségessé teszi az interkulturális oktatás alkalmazását, miközben sok országban nyilvánvaló feszültség övezi a társadalmi sokféleség diskurzusait.

Portugáliában az Oktatásügyi Minisztérium keretein belül létrehozott, később Interkulturális Titkárságnak nevezett, a multikulturális oktatásügyi programok összeegyeztetéséért felelős titkárság az 1990-es években történő létrehozásával kezdődött meg a rendszerezett munka az interkulturális oktatás terén. Néhány szerző, így Luís Souta (1999) szerint a közelmúlt egyértelmű tendenciája az interkulturális célú közpolitikák fokozódó kivonulása a oktatásból, és az 1990-es években hozott pozitív intézkedések hangsúlyozása marad a társadalmi sokféleséggel foglalkozó elemzések középpontjában, akkor is, ha az iskolai közösségekben és a környező társadalomban nem lelhetőek fel következetes és világos eredmények. Az Interkulturális Titkárság létrehozásakor a nemzeti értékek (mint a nyelv, történelem, emlékezet, identitás) rendszerét alapvetőnek tekintették az autonómia, a szabadság és a társadalmi párbeszéd kialakításához. A multikulturális oktatási programok összeegyeztetéséért felelős titkárság az oktatási rendszer keretén belül az eltérő etnikai csoportok és kultúrák közti együttélés, tolerancia, párbeszéd és szolidaritás értékeinek oktatását célzó programok és cselekmények koordinálásáért, bátorításáért és előmozdításáért felelős (Carneiro 2008).

A kompetenciákat érintő, a különböző etnikumokat a gyermekgondozó tevékenységek terén célcsoportként tekintő kezdeményezésekben a „programozott szándékosság szimmetriáját” hozták létre, azaz a feltételezett kivándorlók és jelenlegi bevándorlók gyermekeit érintő kölcsönös bánásmódot. Más szavakkal, a kölcsönös bánásmód emblematikus értékét hangsúlyozzák, kiemelve a társadalmi felelősséget, mivel Portugália esetében az ország – elsősorban a gazdasági és társadalmi válságából adódóan – nagyszámú lakosság kibocsátója volt és továbbra is az marad.

Az Interkulturális Titkárság kontextusában 1991-ben egy interkulturális adatbázis jött létre, amely az állami iskolák multikulturális demográfiai adataival kapcsolatban végzett éves felméréseket. Az 1990-es évek fontos interkulturális kezdeményezései közé sorolható az Interkulturális Oktatásért Felelős Tanárok Egyesületének létrehozása (1993); az Interkulturális Oktatásért Projekt (PREDI – Projecto de Educação Intercultural) beindítása az 1993-94-es tanévben (amely még 30 iskolával kezdődött, majd az alapfokú oktatás három ciklusában részt vevő 52 iskolára lett kiterjesztve és további két évvel lett meghosszabbítva a második fázisa során); az “Ir à Escola” (Iskolába menni) projekt, melynek célja roma gyermekekkel foglalkozó kulturális mediátorok képzése volt 1994 és 97 között. A nyelvi diverzitás ismertté, elfogadottá vált, miután az országgyűlés kezdeményezésére két kisebbségi nyelv is elismerést nyert, az egyik nemzeti, a második pedig regionális szinten, véget vetve ezáltal az egy nyelvű ország mítoszának. A vallási diverzitás is intézményesült, ami megszüntette a katolikus vallás iskolai monopóliumát. Az

1990-es évek közepétől bármely az országban jelen levő vallási felekezet számára engedélyezték, hogy hozzájáruljon az Erkölcsei és vallási oktatás című, szabadon választható tantárgy tartalmához az állami iskola első tizenkét évfolyamán. Szintén bevezették a Pelas Minorias (A kisebbségek számára) projektet, amely a Cidades Digitais (Digitális városok) program részét képezi, és lehetővé teszi, hogy bevándorló közösségekből származó fiatalok új információs technológiákhoz férjenek hozzá, azt is lehetővé téve, hogy Portugálián kívül élő a portugál nyelvű csoportok és szervezetek az interneten egymással kommunikálni tudjanak (Souta 1999).

A Bevándorlási és Etnikai Kisebbségekért Felelős Főbiztos posztjának létrehozása 1995-ben a folyamat legfontosabb szimbolikus eseménye. 2007-ben ezt az intézményt átnevezték ACIDI-nek, avagy a Bevándorlásért és Interkulturális Párbeszédért Felelős Főbiztosi Irodának, amely a közigazgatási autonómiával rendelkező, a közvetett állami közigazgatás részeként működő közintézményként definiálja magát. Az ACIDI a miniszterelnök és a Kormány felügyelete és irányítása alatt működik. Feladata a bevándorlók és etnikai kisebbségek integrációja szempontjából jelentős köz-, szektorális és transzverzális politikák megtervezésében, megvalósításában és kiértékelésében való részvétel, valamint a különböző kultúrák, etnikumok és vallások közti párbeszéd előmozdítása. Az ACIDI-n belül a Roma Közösségeket Támogató Iroda (GACI – Gabinete de Apoio às Comunidades Ciganas) mediációs szolgáltatást nyújt, illetve az Escolhas (Választások) programon belül megvalósuló intervenciókhoz kapcsolódó képzéseket és fejlesztéseket felügyeli (Magano 2010), továbbá az interkulturális állampolgársági modell kidolgozása és bevezetése is a feladatai közé tartozik.

1974 óta, mikor a katonai és politikai forradalom véget vetett a diktatúrának, a portugálok életszínvonala jelentősen emelkedett, és a társadalmi védőháló, azaz a jóléti állam, konszolidálódott. Habár a társadalompolitikai intézkedések közül jó néhány, mint például a lakáspolitikai, a kötelező oktatás és a jövedelemtámogató juttatások nem kifejezetten a roma lakosságot célozták meg, ezek mégis fontos és kevésbé feltárt hatásokat jelentettek a roma családok számára is, a tudományos közösség számára kevésbé ismert vagy akár teljességgel ismeretlen tanulságokkal a társadalmi integrációt illetően.

1974 után, elsősorban az európai politikák hatására és annak köszönhetően, hogy az iskolaköteles kor egyre magasabbá vált, számos, romákat és nem romákat egyaránt érintő integrációs intézkedést vezettek be. A 90-es években az Oktatásügyi Minisztérium az Interkulturális Titkárságon keresztül az állami iskolák multikulturális demográfiai adatait elemző éves felméréseit tartalmazó adatbázist kívánt összeállítani. Ez a projekt fokozatosan leállt, a legutóbbi elérhető adat a 2003-2004-es tanévre vonatkozik. Ezzel egy időben kezdődött meg az Interkulturális Oktatási Projekt kidolgozása. Itt interkulturális oktatási modulokat hoztak létre, amelyekben a roma kultúrával kapcsolatos anyagok megjelentek. E kezdeményezések hatásai azonban még kevésbé ismertek. Az Oktatásügyi Területek Programja (TEIP – Territórios Educativos de Intervenção Prioritária) 1996 óta létezik, és a első fázisában 35 iskolacsoportot fedett le Lisszabonnak és Portónak a társadalmi kirekesztettséget leginkább elszorított területein. 2006-ban egy második programot (TEIP2) is kifejlesztettek, megújították a szabályzatokat, és 24 további csoportot vontak be az ország különféle részeiről. A 2009-es program további 49 csoportra terjedt ki, összesen 105 igazgatási egységre. A program jelenleg a portugál oktatási rendszer iskola előtti és általános iskolai intézményeibe beiratkozott diákok, pedagógusok és intézmények körülbelül 10%-át szolgálja (Abrantes et al. 2011). A legutóbbi TEIP-program jelentése szerint az ezekben a programokban részt vevő diákok több mint 10%-a roma, és az ilyen iskolákba járó családok mintegy fele jövedelemtámogató juttatásban részesül (Pinto et al. 2012: 14). Egy másik, jelenleg felfüggesztett releváns program a Novas Oportunidades (Új lehetőségek) volt, mely a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok integrációjának elősegítésére alkalmas felnőttoktatási programokat dolgoz ki (Gomes 2012). Nem állnak

rendelkezésre kutatási adatok a program tényleges eredményeit illetően, de empirikus vizsgálatok alapján megállapítható, hogy roma férfiak és nők is részt vesznek a programban.

Egy másik, jelenleg az ötödik generációjában levő program az Escolhas (Választások), amely a marginalizált fiatalokat célozza meg, célja pedig a szabadidős tevékenységekhez és szakmai oktatáshoz való hozzáférés biztosítása és ezáltal a legsebezhetőbb társadalmi és gazdasági háttérrel rendelkező gyermekek és fiatalok társadalmi integrációjának elősegítése, különösképpen ami a bevándorlókat és a nemzeti kisebbségek tagjait illeti. Az Escolhas program fő célja a méltányos oktatási megközelítés kialakítása és a társadalmi kohézió megszilárdítása. A 4. generáció programját értékelő beszámoló szerint a részt vevő fiatalok 16%-a roma, akik 69 projektben vesznek részt. Ez 1956 gyermek és fiatal mobilizációját jelenti (Saint-Maurice et al. 2011).

3. A romák társadalmi és oktatási helyzete a lisszaboni nagyvárosi térségben

Habár a romák több mint öt évszázada telepedtek le Portugáliában, továbbra is viszonylag ismeretlen és el nem ismert csoportnak számítanak¹ (nem ismerik el őket se nemzeti, se etnikai kisebbségként). Jogok, biztosítékok és különleges védelem nélküli állampolgároknak tartják magukat. A romák elismertségének hiánya, illetve a róluk kialakult hamis sztereotípiák sűrűsödnek az alsóbbrendűnek besorolás és megvetés torz képeiben, melyek negatív hatást gyakorolnak, és korlátozzák a romák életét, ami egyértelműen az elnyomás egy formája (Taylor 1998: 45).

A portugál társadalomban történt társadalmi és gazdasági átalakulások ellenére a romákat érintő kirekesztettség és szegénység problémaköre továbbra is erőteljesen jelen van. A romákat tekintik a legszegényebb etnikai csoportnak, amely a legrosszabb lakhatási viszonyokkal rendelkezik, a legkevésbé iskolázott és a leginkább kitett a rasszista támadásoknak és a társadalmi diszkriminációnak. Az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége által egy 2011-ben 11 tagországban végzett felmérés szerint a megkérdezett romák 80%-a a szegénység veszélyének kitett háztartásokhoz tartozott, ezek közt a legmagasabb szinteket Portugáliában (közel 100%), Olaszországban és Franciaországban mérték (Európai Unió Alapjogi Ügynöksége 2012). Bizonyos tagállamokban már sikeresen foganatosítottak bizonyos pozitív intézkedéseket a romák integrációja érdekében; mindazonáltal ezen, társadalmi integrációt célzó hagyományos intézkedések nem adtak hatékony válaszokat a specifikus szükségletekre. A tagállamok hatékony politikáinak kidolgozása érdekében a Bizottság 2011-ben (Európai Tanács, június 24-25) a roma integráció nemzeti stratégiáinak meghatározását javasolta, illetve ezek megléte esetén a roma integrációval kapcsolatos EU-s célkitűzések elérésére történő kiigazításukat. A romákkal kapcsolatos EU-s célkitűzések négy olyan alapvető területen alapulnak, amelyek a nemzeti stratégiát is meghatározó négy fő csapásiránynak számítanak: az oktatáshoz, foglalkoztatottsághoz, egészségüghöz és lakhatáshoz való hozzáférés. Az oktatás terén a fő célkitűzések a romák (nők és férfiak) 40%-a esetében a kötelező oktatás megvalósítása 2006-ig, mely irányszám 2020 vonatkozásában 60% lenne; a roma fiatalok 30%-ának középiskolai/szakmai oktatásának megvalósítása 2020-ig; szintén 2020-ig a roma fiatalok 3%-a járjon éves szinten felsőoktatási intézménybe; és ugyancsak 2020-ig a roma fiatalok 2%-a végezzen felsőoktatási intézményben (ACIDI 2012). Európai viszonylatban gyakoriak az olyan iskolai szegregációs és diszkriminatív jelenségek, mint a romák szegregációja az iskolába beiratkozás pillanatától kezdve; megfigyelhető a romák különleges oktatási körülmények közé történő át-, illetve visszasorolása, illetve a felsőoktatásban megjelenő alacsony aránya (IRS 2008).

Portugáliában a 2003/2004-es tanévre vonatkozó adatok azt jelzik, hogy a 8.324 beiratkozott roma gyermek és fiatal 86,7%-a alapfokú oktatásban részesült. A (szakközépiskolai tanfolyamokat is magában foglaló) középiskolai oktatásba beiratkozott roma fiatalok „reziduális tömeget” jelentettek (Parlamentari Bizottság, 2008). A portugáliai romák közt megfigyelhető mennyiségi és longitudinális vizsgálatok hiányát figyelembe véve – mivel a nemzeti törvényhozás tiltja az ilyen fajta nemzeti statisztika gyűjtését – csupán olyan következetes és átfogó adatokkal rendelkezünk, melyek bizonyos kerületekre és jól definiált földrajzi területekre vonatkoznak.

Ilyen kutatás a 2002 és 2007 közt az északi parttól a setúbali régióig a lisszaboni nagyvárosi térség külterületein – főleg olyan külterületeken, melyek a romák főbb lakóterületei közé tartoznak – végzett átfogó kvalitatív kutatás (Mendes 2007), amely során egy etnográfiai megfigyelést végeztem, és összesen 40 interjút vettem fel 40 a roma csoportokhoz tartozó személlyel átlagosan 90-130 perc hosszan. Ennek keretében és a meghallgatottak kiválasztási folyamata során fel tudtam mérni a lakó- és munkakörnyezetet, illetve a romákkal kapcsolatba kerülő intézmények hálózatát is, mint például a civil szervezeteket, egyházi szervezeteket, közszolgáltatásokat, azaz az egyént a társadalmi integrációhoz kapcsoló hálózategyüttést. Feltételezhető ezen szektorok és az egyéni élet más területeinek kölcsönös függése, ami az egyén mozgáskörébe tartozó egyéb kapcsolódási körök elemzéséhez vezet, ideértve a közszolgáltatások terén történő segítségnyújtást, az állami (társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági, jogi stb.) erőforrásokhoz való hozzáférést, a munkahelyi kapcsolatokat és akár a barátságokat is. A megkérdezendő személyek kiválasztásakor különböző kritériumokat vettem figyelembe (mint a neme, nemzetisége, endogám és exogám házastársi kapcsolatát és munkahelyi integrációját különböző tevékenységi szektorokban), hiszen a cél az volt, hogy többféle és egymással ellentétes helyzeteket rögzítsünk. E kutatás során egyfajta pluralizmus és rugalmasság jellemezte a kiválasztott metodológiai kutatási stratégiát, ahol az elemzés minden szintjéhez és idejéhez a legmegfelelőbb módszereket próbáltam meg alkalmazni. Ily módon ez a konstruktivizmusként ismert kutatási hagyomány részét képezi, melynek fő célkitűzése egy résztvevő kutatáson (résztvevő kutató és egyének) keresztül felépített többszörös realitás kezelése, mellyel az egyének által konstruált értelmekhez és értelmezésekhez való hozzáférést keresik. A kutatás társadalmi és párbeszédese természetű a konstruktivista paradigma egyik központi gondolatát jelenti, nemcsak a társadalmi résztvevők által kiváltott szociális konstrukciós folyamatok tekintetében, hanem a kutató által véghezvitt konstrukciók szempontjából is (Del Rincón Igea et al. 1995: 25). E tekintetben megjelenik az interakció stratégiai jelentősége, főleg a kutató és az egyén közt, ez esetben leginkább a kutatásban résztvevő egyének közt.

A portugál romák közt általánosságban szólva nagyon alacsony az iskolázottsági szint, ami megerősíti az előző tanulmányok eredményeit:ⁱⁱ így a Mendes által végzett kutatásban is (2012), ahol 40, a lisszaboni nagyvárosi térségben élő személyt kérdeztek ki; ezek közül 11 sose járt iskolába, és heten írni-olvasni se tudnak.ⁱⁱⁱ A megkérdezett emberek többsége legalább 1-4 évnyi iskolázottsággal rendelkezik. Az alacsony iskolázottsági szint még aggasztóbb arányokat ér el a nők körében, akiknek többsége nem lépi át az alapfokú oktatás jelentette határt.^{iv} Gyakorlatilag egy nő se lépett túl a középiskola alsó tagozatán (9 évnyi iskolázottság), mely ellentétben áll a férfiak helyzetével, mivel a férfiak hárman is meghaladták a kötelező iskolázottsági korhatárt és ketten egyetemi diplomával rendelkeznek.

Ha a megkérdezettek iskolázottságát az előző generációéval hasonlítjuk össze, főleg saját szüleikével, akkor a két generáció közt bekövetkező iskolázottság megnövekedése nagyon is nyilvánvaló (Mendes 2012). Azáltal, hogy a 20. század 80-as éveitől kezdve a letelepedési folyamat kitágult, az oktatáshoz való hozzáférés is könnyebbé vált; a letelepedést olyan áthelyezési politikák és gazdasági átstrukturáló folyamatok tették nagyban lehetővé, amelyek

leginkább a belső és vidéki területeken élő roma lakosságra hatottak, és amely hatására visszaszorultak olyan hagyományos foglalkozások, mint a kosárfonás, marha- és lókereskedés (Mendes 2005). Ezek a tendenciák Magano (2010) adatai alapján is bizonyíthatók, hiszen minden ott megkérdezett férfi járt iskolába^v, és fontos megjegyezni, hogy az egyikőjük alapszintű diplomával, két másik pedig mesterfokozattal rendelkezik. A nők esetében az iskolázottsági szintek sokkal alacsonyabbak^{vi}. Mindazonáltal hárman befejezték a középiskola alsó tagozatát (9 évnyi iskolázottság) és egy további nő felsőfokú végzettséggel rendelkezik. A megkérdezettek iskolázottsági szintje mindenesetre magasabb a portugáliai romákra vonatkozó tanulmányokban általában mért értékeknél (Bastos et al. 2007; Santos et al. 2009). Ez a tendencia megegyezik a többi európai országban, így például Spanyolországban végbemenő folyamatokkal. E tekintetben Juan Gamella (2013) számol be arról, hogy a romák új generációi körében nagy előrehaladás történt az írástudatlanság visszaszorítása terén, főleg a roma lányok és nők vonatkozásában, és a roma nők jobban megragadják az oktatási és képzési lehetőségeket, amikor van rá esélyük. A roma nők egy új, szakmailag képzett generációja van születőben; ennek előőrsa a Gitanas-mozgalomban részt vevő, egyetemi képzettségű nők köre. A roma lányok és felnőtt nők egyre jobb oktatásban részesülnek, és egyre képzettebbek. A legtöbb szülő felismeri az ebben rejlő értéket. A lisszaboni nagyvárosi térségben végzett kutatásban (Mendes 2012) az egyik megkérdezett személy, egy Antónia nevű 48 éves férfi elmondja, hogy gyerekként csak néha járt iskolába. Ez azonban olyan ritkán fordult elő, hogy nem sikerült megtanulnia írni-olvasni, hiszen a szülei nomád életmódot folytattak az Alentejo régióban. A megkérdezett személy úgy véli, hogy ez az életmód nem egyeztethető össze a rendszeres, gyakori és sikeres iskolai jelenléttel. Antónia csupán az esküvője után telepedett le, és már 20 éve a setúbali agglomerációban él a családjával. A megkérdezett személy így emlékezik vissza:

(...) a múltban nem volt úti célunk, tudja? A romák olyanok voltak, mint a madár, mint a galamb, amely ide meg oda röpköd, és sehol se marad meg; a romák egy vagy két nap járbattak iskolába, de utána azt mondták: gyerünk, máshová kell mennünk... most ez másképp van, akár itt vagyunk, akár ott, megvan az otthonunk. (48 éves, 8 éve piaci kereskedő).

Csupán 3 egyénnek volt a szüleinél is alacsonyabb az iskolázottsági szintje, és öten jártak ugyanannyi ideig iskolába, mint a szülei. A többiek hosszabb ideig maradtak az oktatásban és sikeresebbek is voltak. Ennek oka részben az, hogy a megkérdezettek szüleinek több mint a fele nem tudott írni-olvasni; így az írástudatlanság szintjének érzékelhető csökkenését lehet megfigyelni: 23 egyénről hétre csökkent (Mendes 2012). Ez a jövőre vetítve megközelítőleg azt jelenti, hogy a következő generáció legalább további négy évnyi iskolázottságot szerez majd. A megkérdezéskor az interjúalanyok nyilvánvalóan kifejezték az iskola értékét és jelentőségét; mindazonáltal vannak olyan magatartásból következtethető jelek, amelyek e szóbeli hozzáállást megkérdőjelezzik. Kétségtelen, hogy az elmúlt 20 évben a portugál romák iskolázottsági szintje enyhén növekedett, főleg a férfiak körében. A tanulást olyan tevékenységként értelmezik, melynek során a társadalom tagjaként alapvető jogaikkal élnek, és olyan tudásra is szert tesznek, amely lehetővé teszi a nem roma társadalom néhány kulturális elemének dekódolását és ezáltal bizonyos erőforrásokhoz való hozzáférést. Többnyire közvetlen hasznot tulajdonítanak az iskolának – így az írás-olvasás elsajátítását, jogosítvány megszerzését, állami erőforrásokban való részesedést.

Ha az iskolázottságot a megkérdezett emberek életkorával hasonlítjuk össze, akkor nem meglepő módon azt tapasztaljuk, hogy inkább a fiatalok közt találunk olyat, aki az első négy tanév után is folytatta tanulmányait; ez a tendencia a 30 év körüli emberek körében csökken. Ez megfelel a többi állampolgár körében megfigyelt tendenciának, mivel a múlt század 80-as éveinek vége óta lényegesen megnőtt a globális iskolázottsági szint. A társadalmi mobilitáshoz szorosan kapcsolódó folyamat a jelenkori portugál társadalomban az iskolázottsági szint gyors emelkedését hozza magával (Almeida et al. in Reis (ed.) 1993);

ez más modern társadalmak dinamikájában is kulcsszerepet tölt be. Habár ennek a folyamatnak még messze nincs ugyanolyan hatása a roma etnikumra mint a domináns csoportra, a romák oktatási és társadalmi-gazdasági profiljában is megfigyelhető a javulás; mindazonáltal különbségek és ellentétek is felfedezhetők a romák és a társadalom többi része közt.

Ami azt illeti, az átlagos iskolázottsági szint és az írástudatlanság aránya továbbra is jelentősen nagyobb a romák közt, ami az iskolázottsági szint lassabb és kevésbé tág növekedési folyamatát jelzi. Így a romák és nem romák közti aszimmetriák az iskolai végzettség terén továbbra is rendkívül markánsak. A fiatalabb generációk továbbra is nagy mértékben produkálják azokat a különbségeket, amelyeket látszólag a szüleiktől örököltek. Fontos azt szem előtt tartanunk, hogy az elért oktatási szint elsődlegesen a strukturális szint mérőszáma, és a roma lakosság esetében „az elmúlt évtizedek során felgyülemlett oktatási deficitet tükrözi”, de egyúttal, tágabb perspektívában, országunk „egyenlőtlen fejlődésének logikáját” is (Almeida et al. in Reis (ed.) 1993: 316).

Következtetések

A bevándorlókat és az etnikai csoportokat célzó állami politikák interkulturális vonásai ellenére a roma identitás közintézmények és állami politikák által történő fel nem ismerése vagy helytelen felismerése és a kortárs társadalomban való láthatatlanságuk (Blanc 2008) negatív módon hatott ki a romákra, hiszen képességeiket (Sen 2010) nem lehetőségnek vagy esélynek tekintik, sokkal inkább a szegregáció alapjának. A portugál romákkal foglalkozó kiadványok és különösen a portugál romákról szóló szakdolgozatok és doktori dolgozatok számának növekedése által is alátámasztott tudományos figyelem ellenére a társadalmi és politikai programok megvalósításának eredményei továbbra is ismeretlenek, így például nem tudjuk, hogy az Interkulturális Titkárság, a jövedelemtámogató juttatások (ERRC/Númena 2007), vagy a Novas Oportunidades és az Escolhas program (iskolázás és szakmai képzés) milyen hatással van a roma családok és egyének körülményeire és életútjára. Fontos azt hangsúlyozni, hogy számos roma családban megfigyelhetjük az iskolázottság iránti igényt, ami a társadalmi integráció iránti vágyból vagy az iskolai tudással nem járó foglalkozási alternatívák hiányából származik. A romák integrációját célzó nemzeti stratégia a különbségek csökkentésére törekszik és nem túl ambiciózus: általános iskolai oktatást kíván biztosítani a gyermekeknek és szakmai oktatást a munkapiacra való belépés elősegítése érdekében, a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés terén pedig az egyenlőtlenségeket kívánja csökkenteni például az egészségügy, illetve a lakhatáshoz való hozzáférés terén.

A társadalmi politikáknak az egyenlőséget célzó megközelítése nem hozta meg a kívánt eredményeket a romák szegénységének, kirekesztettségének, diszkriminációjának felszámolása és az ellenük megnyilvánuló rasszizmus visszaszorítása terén. A kompenzációs programokat és különleges lehetőségeket is tartalmazó, különbségekre alapozó politika bevezetése is kellemetlen és nem óhajtott hatásokkal járhat, mint a kivételezés, a szegregáció és az elszigetelés. A portugáliai romák közszférában való elismerése és a kulturális sokszínűség felértékelése hozzájárulhat a kulturális önmeghatározás tiszteletben tartásához. Ily módon lehetővé válik olyan politikák kifejlesztése, amelyek társadalmi létük több dimenzióját is átfogják, képessé teszik őket az önszerveződésre, saját maguk képviselőit és érdekeikért történő lobbizásra (IRS 2008).

Ezzel a megközelítéssel lehetne leküzdeni a romák felé következetesen irányuló történelmi és társadalmi diszkriminációt, ami elsősorban védekező természetű stratégiák együtteséhez vezet, azaz olyan viselkedésekhez, melyeket bizonyos bezáródás és a tényleges, illetve virtuális társadalmi identitás közti nagyobb elkülönülés jellemez (Goffman 1975), és amely a „titkos csoportra” történő kifejezett utalásokat is magába foglal (Simmel 1999),

ahogy ezt a romák példája is megmutatja. Ez a megközelítés a diszkrimináltak részéről offenzív természetű cselekményeket is kiválthat, így a düh látható kifejezését, ami a másik részéről aggodalom kiváltására is alkalmas eszközök használatát is magában foglalhatja, és megnyilvánulhat a külvilág felé kifejezett érzelmi kontroll hiányában, valamint verbális és/vagy fizikai erőszakban, ugyanakkor vannak a társadalmi és kulturális ellenállásra utaló reakciók is, melyek Axel Honneth (2011: 215) szerint az elismerés iránti mélyen gyökerező vágy megsértésének erkölcsi megtapasztalásából fakadnak. Az ilyen folyamatok megismerése és megértése a többség által gyakorolt történelmi és szisztematikus diszkrimináció kontextusában alapvető a romák mint társadalmilag és kulturálisan autonóm csoport túlélésének érdekében (Stewart 1997; Tong (ed.) 1998; Guy (ed.) 2001; Lucassen et al. 2001; Bochaca 2003).

Irodalomjegyzék

Abrantes, Pedro et al. (ed.). 2011. Projeto Efeitos TEIP: Avaliação de impactos escolares e sociais em sete territórios educativos de intervenção prioritária. Síntese dos Resultados (TEIP Effects Project: Evaluation of school and social impacts in seven areas of priority intervention. Summary of Results). Lisboa: CIES-IUL.

ACIDI. (2011). Estratégia Nacional para a Integração das Comunidades Ciganas (ENICC) (National Strategy for the Integration of Roma Communities). Lisboa: ACIDI.

ACIDI. (2013). Missão e princípios-chave (Mission and key principles). URL: <http://www.acidi.gov.pt/acidi-i-p-/missao-e-principios-chave>.

Almeida, João Ferreira de, *et al.* 1993. “A recomposição sócio-profissional e os novos protagonismos” („The socio-professional recomposition and new protagonists”). Pp. 307-330 in Portugal 20 Anos de Democracia (Portugal 20 Years of Democracy), edited by António Reis. Lisboa: Ed. Círculo de Leitores.

Bastos, J. G. P., Correia, A. C., & Rodrigues, E. 2007. Sintrensés ciganos. Uma abordagem estrutural –dinâmica (Sintrensés gypsies/Roma. A structural-dynamic approach). Lisboa: Câmara Municipal de Sintra and ACIDI.

Blanc, de G. 2008. L’invisibilité sociale. Paris: Puf.

Bochaca, Jordi Garreta. 2003. La Integración Sociocultural de las Minorías Étnicas (Gitanos e Inmigrantes) (Sociocultural Integration of ethnic minorities (Roma and Immigrants). Barcelona: Anthropos.

Carneiro, Roberto. 2008). “A Educação Intercultural” („Intercultural Education”). Pp. 49-120 in Portugal, Percursos de interculturalidade desafios à identidade (Portugal, pathways challenges of intercultural identity), edited by Mário Ferreira Lages e Artur Teodoro de Matos. Lisboa: ACIDI.

Castaño, F. Javier García, Alcaraz, Antonia Olmos, Contini, Pierangela y Gómez, María Rubio. 2011. “Sobre multiculturalismos, críticas y superaciones conceptuales en la gestión de la diversidad cultural” („On multiculturalism, reviews and conceptual exceedances in managing cultural diversity”). Instituto de Migraciones, Universidad de Granada. URL: <http://ldei.ugr.es/javiergarcia/wp-content/uploads/2012/05/GarciaOlmosContiniRubio2011.pdf>

Del Rincón Igea, Delio et al. 1995. Técnicas de investigación en ciencias sociales (Techniques of research in social sciences). Madrid: Dykinson.

Essed, Philomena. 1991. Understanding everyday racism: an interdisciplinary theory. Newbury Park, California: Sage Publications.

European Union Agency for Fundamental Rights. 2012. The situation of Roma in 11 EU Member States Survey results at a glance. Luxembourg, Publications Office of the European Union. URL: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/2099-FRA-2012-Roma-at-a-glance_EN.pdf (accessed in 20/8/2013).

Gamella, Juan F. 2013 (at press). “ ‘Sangre y costumbres’ . Change and permanence in the constitution of a cultural minority: the Gitanos of Spain” in *Ciganos Portugueses: Olhares Plurais e Novos Desafios numa Sociedade em Transição* (Portuguese Gypsies/Roma: Plural Perspectives and New Challenges in a Society in Transition), edited by Maria Manuela Mendes & Olga Magano. Lisboa: Mundos Sociais.

Gilroy, Paul. 2004. *After empire: melancholia or convivial culture?* London, New York: Routledge.

Goffman, Erving [1963] 1988. *Estigma: notas sobre a manipulação da identidade manipulada* (Stigma: Notes about the manipulation of manipulated identity). Rio de Janeiro: Editora Guanabara.

Gomes, Maria do Carmo. 2013 (at press). “Políticas públicas de qualificação de adultos e comunidades ciganas: movimentos inclusivos” in *Ciganos Portugueses: Olhares Plurais e Novos Desafios numa Sociedade em Transição* (Portuguese Gypsies/Roma: Plural Perspectives and New Challenges in a Society in Transition), edited by Maria Manuela Mendes & Olga Magano. Lisboa: Mundos Sociais.

Guy, Will (ed.). 2001. *Between past and future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press.

Honneth, Axel. 2010. *Luta pelo reconhecimento. Para uma gramática moral dos conflitos sociais* (Struggle for recognition. For a moral grammar of social conflicts). Lisboa: Edições 70.

Istituto per la Ricerca Sociale (IRS). 2008. The social situation of the Roma and their improved access to the labour market in the EU. Milan. URL: <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201107/20110718ATT24290/20110718ATT24290EN.pdf> (accessed in 20/8/2013).

Lucassen, L. et al. 2001. *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*. Great Britain: Palgrave.

Magano, Olga. 2010. “Tracejar vidas normais”. Estudo qualitativo sobre a integração social de indivíduos de origem cigana na sociedade portuguesa („Sketching normal lives.” Qualitative study on the social integration of individuals of Roma origin in Portuguese society). Ph.D. dissertation in Sociology, Lisboa, Universidade Aberta/DCSG.

Masini, Eleanora B. 2012. “Towards multicultural societies: the European experience”. *Current Sociology* 59(2): 229-237.

Mendes, Maria Manuela. 2005, *Nós, os Ciganos e os Outros. Etnicidade e Exclusão Social* (We, the Gypsies and the Others. Ethnicity and Social Exclusion), Lisboa: Livros Horizonte.

Mendes, Maria Manuela. 2007, *Representações face à discriminação: Ciganos e Imigrantes Russos e Ucrainianos na Área Metropolitana de Lisboa* (Representations against discrimination: Roma and immigrants Russians and Ukrainians in the Lisbon Metropolitan Area). Ph.D. dissertation in Sociology, Lisboa, Instituto de Ciências Sociais da Universidade de Lisboa.

Mendes, Maria Manuela. 2012. *Identidades, Racismo e Discriminação: Ciganos da Área Metropolitana de Lisboa* (Identity, Racism and Discrimination: Roma in the Lisbon Metropolitan Area). Caleidoscópio: Lisboa.

Nederveen Pieterse, Jan. 2007. *Ethnicities and global multicultural: pants for an octopus*. United States of America: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Nicolau, L. 2010. *Ciganos e não ciganos em Trás-os-Montes: investigação de um impasse inter-étnico* (Roma and non-Roma in Trás-os-Montes: investigating an inter-ethnic halt). Ph.D. dissertation in Social Sciences, Vila Real, UTAD, Chaves hub.

OECD (undated): *Gypsy Populations and their Movements within Central and Eastern Europe and towards some OECD Countries*. Vol. III, no. 9. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.

Parliamentary Committee on Ethics, Society and Culture. 2008. *Subcommittee for Equal Opportunities and Family. Relatório das audições efectuadas sobre Portugueses Ciganos no âmbito*

do Ano Europeu para o Diálogo Intercultural (Report of hearings held on Portuguese Roma within the European Year for Intercultural Dialogue). Lisboa.

Pinto, Carla *et al.* 2012. Relatório TEIP 2010-2011 (TEIP Report 2010-2011). Lisboa: Ministério da Educação e Ciências, Direcção Geral da Educação.

Rodrigues, Carlos Farinha. 2009. Efficacy of Anti-poverty and Welfare Programs in Portugal: the Joint Impact of the CSI and RSI. Working paper. Lisbon: ISEG.

Saint-Maurice, Ana (ed.). 2011. Programa Escolhas 2010-2011: 1º Relatório de Progresso (Choices Programme 2010-2011: 1st Progress Report). Lisboa: ISCTE-IUL, DINAMIA-CET

Santos, T., Oliveira, C. R., Rosário, E., Kumar, R., & Brigadeiro, E. 2009. Research survey on migrant's experiences of racism and xenophobia in Portugal. Porto Salvo: NÚMENA.

Secretariado Diocesano da Obra Nacional para a Pastoral dos Ciganos. 1997. Comunidade Cigana na Diocese de Lisboa (Gypsy community in the Diocese of Lisbon). Lisboa: Imprensa Municipal Câmara Municipal de Lisboa.

Sen, Amartya. 2010. A ideia de Justiça (The idea of Justice). Coimbra: Almedina.

Simmel, G. 1999, Sociologie. Études sur les formes de la socialisation. Paris: PUF.

Souta, Luís. 1999. Educação Multicultural - do imperativo social à ausência de políticas. N.º 77, Ano 8, Página n.º 26, URL: <http://www.apagina.pt/?aba=7&cat=77&doc=7608&mid=2>, (accessed in 20/8/2013).

Steinberger, Marília. 1997. “Brasília et Jérusalem: lieux multiculturels dans un monde global”. *Cybergeo: European Journal of Geography* [En ligne], Dossiers, Colloque Les problèmes culturels des grandes villes, 8-11 décembre 1997, document 67, mis en ligne le 08 décembre 1998. [accessed in 11/12/2012]. URL: <http://cybergeo.revues.org/1008>; DOI : 10.4000/cybergeo.1008.

Stewart, M. 1997, The Time of the Gypsies. USA: Westview Press.

Taylor, Charles. 1998. Multiculturalismo (Multiculturalism). Lisboa: Instituto Piaget.

Tong, Diane (ed.). 1998. Gypsies: An Interdisciplinary Reading. New York: Garland Publishing, Inc.

UNESCO. 2009. Relatório Mundial da UNESCO (The UNESCO World Report.). URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001847/184755POR.pdf>

Vertovec, S. & Wessendorf, S. 2004. Migration and Cultural, Religious and Linguistic Diversity in Europe: An overview of issues and trends. Oxford: Centre on Migration, Policy and Society [COMPAS], University of Oxford, International Migration, Integration and Social Cohesion (IMISCOE).

Vertovec, S. 2003. “Desafíos transnacionales al ‘nuevo’ multiculturalismo” („Transnational Challenges to the ‘new’ multiculturalism”). *Migración Desarrollo* 1: 1-27. URL: <http://www.migracionydesarrollo.org> (accessed 13/03/06).

Vertovec, Steven. 2007a. “Introduction: New directions in the anthropology of migration and Multiculturalism”. *Ethnic and Racial Studies* 30: 6: 961- 978.

Vertovec, Steven. 2007b. “Super-diversity and its implications”. *Ethnic and Racial Studies*, 30: 6: 1024-1054.

¹ Még mindig van némi bizonytalanság a Portugáliában élő portugál romák számát illetően, ez a számérték 30 és 50 ezer ember közt ingadozik. A Romák Egyenlőségéért és Integrációjáért Felelős Munkacsoport által 1997-ben a Bevándorlási és Etnikai Kisebbségéért Felelős Főbiztos számára összeállított beszámoló 40 ezerre teszi a „romának tekinthető portugál állampolgárok számát” (ACIME 1997: 1), de ha a nemzetközi forrásokat is megvizsgáljuk (Asociación Secretariat General Gitano 1992; OECD, (s.d.); European Roma

Center, Centre de Recherches Tsiganes et Unicef 1998), arra következtethetünk, hogy ez a szám 90 vagy 100 ezer között mozog.

ⁱⁱ A Romák Pasztorizációs Gondozásáért Felelős Nemzeti Munka Egyházmegyei Titkárságának tanulmánya (1997) szerint az írástudatlanság aránya a 16 éven felüliek közt 50,3%-os (N = 6043 egyén); 2000-ben Cortesão et al. (2005) Bairro S. João de Deus (Porto) negyedben 517 egyénnel elvégzett felmérése 126 olyan egyént mutatott ki, aki nem tud írni-olvasni. Az írástudatlanság aránya Portugáliában 1991-ben 11,0% volt és ez 2001-ben 9,0%-ra csökkent, lásd <http://www.ine.pt/prodserv/retrato/retrato.asp>

ⁱⁱⁱ A 2009. augusztus 27-i 85/2009. számú portugál törvényerejű rendelet értelmében az iskolakötelezettség felső határa Portugáliában 9 évről 12 évre nőtt.

^{iv} Újabb tanulmányokban ezen megállapítások közül jó néhány beigazolódott, például Bragança vidékén, Trás-os-Montes tartományban, ahol az általános iskolai oktatásban részt vevő romák száma 2005-2006-ban 53 főt tett ki, igencsak magas arányszámú a bukás (45%) és az iskolakerülés (15%) (Nicolau 2010). Ezek az adatok megegyeznek az „integrált romák” közt gyűjtött információval, ahol a nők a férfiakénál is alacsonyabb iskolázottsági szintet mutatnak fel (Magano, 2010).

^v Magano Portugália különböző és szétszórta területén élő 10 nőt és 11 férfit kérdezett ki Bragança, Braga, Coimbra, Porto és Lisszabon környékéről. Ketten az iskola negyedik osztályát fejezték be; egyikőjük a hatodik osztályt; ketten a kilencediket; ketten a tizenkettediket; egyikőjük pedig egy szakmai képzést nyújtó tanfolyamot.

^{vi} Fontos rámutatni arra, hogy csak egyikőjük nem iskolázott; négyen az iskola negyedik osztályát befejezték, illetve egy az iskola ötödik osztályát is elvégezte és szakmai továbbképzésen vesz részt (Magano 2010).

Fordította Perina Patrícia, a fordítást szakmailag lektorálta Csereklye Erzsébet.